

Поховання 3 належало новонародженій дитині 36–38 тижнів (8–9 внутрішньоутробний місяці). Кістки збереглися відмінно. Представлений майже повний скелет. Дитина мала дуже вузькі ключиці.

Поховання 4 (в гробовищі) належало дитині 2–3 років. Спостережено ретардацію росту більшості довгих кісток, за виключенням ключиці. На великій гомілковій кістці присутні мінімальні сліди геморагії, розшарування кісткової тканини знайдено в дистальних кінцях діафізів стегна та кісток передпліччя. Припустимо, дитина померла від певного метаболічного захворювання, пов'язаного з недоїданням, або від гострої інфекції внаслідок ослаблення організму дефіцитним захворюванням.

На думку авторів розкопок, поховання могли бути здійснені поза кладовищем не пізніше середини XX ст. Судячи зі стану скелету старшої дитини, — в один з періодів голоду, які були досить частими на території України. Решта поховань належали мертвонародженим або завчасно народженим дітям. Їх компактне місцезнаходження підтверджує відомі з писемних джерел факти поховання нехрещених дітей поза церковними кладовищами. Не виключено, що вони були здійснені одною особою, можливо бабою. Традиція ховати мертвонароджених або померлих немовлят без відспівування та поза поховальними комплексами існувала в Україні ще у XVII ст. (Сердюк 2018).

О. Козак

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ З КУРГАНІВ БІЛЯ с. КАЇРИ (ХЕРСОНСЬКА обл.)

Херсонська археологічна експедиція біля с. Каїри Херсонської обл. у 2018 р. (начальник О. В. Симоненко) дослідила 4 кургани, у яких знайдено рештки 19 індивідів. Стан збереження кісткових решток різний та коливається від відмінного до дуже поганого в залежності від глибини залягання скелету, типу ґрунту, епохи та, вочевидь, поховального обряду.

Доба енеоліту.

У кургані 1 доби енеоліту виявлено поховання чоловіка 40–50 років. Кістки відносно масивні, зріст за формулами К. Пірсона низький — 159,8 см. Розвиток м'язового рельєфу та зміни суглобів визначають на правих частях найбільшого навантаження на правий лікоть та ліву кисть, а також ноги. З патологічних змін відзначені сліди хронічних запалень навколоносових пазух та проблеми з кровообігом у черепних синусах. На зубах виявлено зубний камінь, гіперцементоз, пародонтит та пародонтит. Стертість передніх зубів значна. Декілька зубів втрачено прижиттєво. Поховання опубліковане (Козак, Потехіна 2020).

Доба бронзи: ямна культура.

Чотири поховання *ямної культури* виявлено у кургані 3. Два з них належать жінкам, одне парне. Поховання 2 кургану 3 належало жінці 40–50 років, к. 3, п. 4 — жінці 25–30 років можливо з хлопчиком не старше

2 тижнів, к. 3, п. 5 — жінці 30–40 років. Зріст жінок, визначений за формулами К. Пірсона, коливався між 157,4 та 161,1 см. Скелети всіх трьох жінок масивні, мають ознаки значних фізичних навантажень в першу чергу на верхній пояс кінцівок. Травми, виявлені на черепі (загоєний перелом носа у жінки к. 3, п. 2), у хребті (к. 3, п. 2), тріщина у лівому ліктьовому суглобі (к. 3, п. 2), симетричний перелом ліктьових кісток (к. 3, п. 5). У двох жінок ознаки на кістках скелету можна пов'язати з лучництвом. У двох (к. 3, п. 4 і к. 3, п. 5) на тазі та хребті спостерігаються ознаки швидкого набору ваги, припустимо, під час вагітності.

У трьох виявлені ознаки запальних процесів в області середнього вуха, у двох — у навколоносових синусах (к. 3, п. 2; к. 3, п. 5), менінгіальної реакції (к. 3, п. 4; к. 3, п. 5). У двох молодших жінок сліди запалення мозкових оболонок виявлені разом з ознаками запалення плеври (к. 3, п. 4) та можливого абсцесу в області таза, що вказує на можливу системну інфекцію (туберкульоз?). Серед патологій зубо-щелепної системи відзначено зубний камінь, пародонтопатії, періапикальні процеси (у всіх), прижиттєва втрата зубів (к. 3, п. 2) і міжзубні борозни (к. 3, п. 2 і к. 3, п. 5). Гіпоплазія емалі утворилась у віці 4–5 років (к. 3, п. 2; к. 3, п. 4 і к. 3, п. 5) а також 6, 12 років (к. 3, п. 4). У жінок зафіксо-

вана посилена стертість передніх зубів, що супроводжується гіперцементозом (к. 3, п. 4) і травмами емалі і зубів (к. 3, п. 5).

Катакомбна культура.

Виявлено 2 поховання — чоловіка 45–55 років з дітьми віком 3–4 роки та 6–9 місяців (к. 3, п. 1), та індивіда 24–30 років, стать якого визначити складно через патологічні деформації скелету (к. 4, п. 2).

Стан збереженості дозволяє лише поверхнево визначити особливості скелетів. Старша дитина з кургану 3 має ознаки запалення середнього вуха, значну стертість передніх зубів та можливі ознаки порушення обміну речовин. Молодша дитина має явні ознаки порушення обміну кальцієм або вітаміну Д. Чоловік з цього поховання відзначається помірно масивною будовою тіла. Він мав загострену травму носа, травму лівого коліна, «маршеві» переломи на кістках стопи. Більшість змін на скелеті вказують на те, що він дуже багато ходив пішки. Найбільші навантаження припадали на коліно, гомілкостопні суглоби та плечі. Чоловік мав загострені сліди запалення навколоносових пазух, плеври, а також припустимі сліди порушення кровообігу у судинах головного мозку. Дуже висока стертість зубів, особливо передніх, супроводжувалась прижиттєвою втратою зубів, періапикальними процесами, утворенням зубного каменя, міжзубними борознами. Гіпоплазія емалі утворена у віці близько 5 років.

Поховання 2 кургану 4 належить припустимо жінці або чоловіку з порушеним гор-

мональним фоном. Скелет грацильний, має багато жіночих рис. Кістки деформовані під дією навантажень під час їх формування у дитячому та підлітковому віці. На черепі виявлені ознаки фронтиту, менінгіальної реакції. Кістки мають ознаки вивітрювання, що, разом з обрядом поховання (кістки були складені «пакетом»), а також виявлені на черепі ознаки перимортальних травм, свідчать про те, що людина загинула в бійці, й кістки були покладені у могилу через досить довгий час після її смерті.

Доба раннього заліза.

У трьох курганах виявлені 2 дитячих (8–9 і 1–2 рр.) поховання (к. 1, п. 4 і к. 2, п. 1), одне поховання підлітка 16–18 р. (к. 2, п. 2), одне належало чоловіку 35–45 р. (к. 1, п. 1), одне — можливо чоловіку 45–55 років (к. 3, п. 3), та чотири поховання належали жінкам 20–25 р. (к. 1, п. 2), 25–30 р. (к. 4, п. 1), 40–50 р. (к. 2, п. 3) і 50–60 р. (к. 4, п. 3). Усього виявлено 9 поховань цього періоду.

Скелет молодшої дитини дуже погано збережений. У старшої — можливо, дівчинки, виявлені множинні генетичні аномалії, які, можливо сприяли ранній смерті, в неї виявлені сліди запалення середнього вуха і зубний камінь.

Підліток та два інші індивіди чоловічої статі мають масивні кістки черепа та посткраніального скелета. У підлітка (к. 2, п. 2) виявлені численні травми (тріщини) в суглобах пальців ніг та деформація гомілкових кісток розвитком м'язового рельєфу. У нього

Статеві-вікова приналежність індивідів

Курган / поховання / скелет	Культура	Стать	Вік, роки	Примітки
1/1	Скіфська	Ч	35–45	Повний скелет
1/2	Те саме	Ж	20–25	Пограбоване
1/3	Енеоліт	Ж	40–50	Повний скелет
1/4	Скіфська	—	8–9	Те саме
2/1	Те саме	—	1–2	Те саме
2/2	Те саме	?	16–18	Пограбоване
2/3	Те саме	Ж	40–50	Пограбоване
3/1/1	Катакомбна	Ч	45–55	Повний скелет
3/1/2	Те саме	—	2–4	Те саме
3/1/3	Те саме	—	6–9 міс.	Те саме
3/2	Ямна	Ж	40–50	Повний скелет; лучниця?
3/3	Скіфська	Ч?	45–55	Повний скелет
3/4/1	Ямна	Ж	25–30	Те саме
3/4/2	Те саме	—	Новонароджений	Те саме
3/5	Те саме	Ж	30–40	Те саме
3/6	Невідомо	Ч	30–40	Зруйноване, в насипу
4/1	Скіфська	Ж	25–30	Повний скелет
4/2	Катакомбна	Ж?	20–25	Кістки пост краніального скелету та череп
4/3	Скіфська	Ж	50–60	Повний скелет

знайдено сліди періостальної реакції на вісцеральній поверхні ребер, діафізах довгих кісток та на внутрішній стороні гілок нижньої щелепи, у кістках ніг присутні цисто-подібні утворення, — ознаки, які можуть свідчити про певне системне інфекційне або паразитарне захворювання. У підлітка також виявлені наслідки хронічного синуситу, мастоїдиту; на зубах присутній зубний камінь. Гіпоплазія емалі утворена у віці 2, 3, 4 та 5 років.

У двох дорослих чоловіків та у двох жінок також виявлена ця ознака, у чоловіків час її утворення коливається від 4 до 7 років, у жінок, в тому числі й у дитини — від 2 до 5 років.

Зріст чоловіків становить 167,9–168,2 см. Обидва мають виражений рельєф верхніх та нижніх кінцівок, дегенеративні зміни хребта та комплекси ознак, що свідчать про володіння луком, та, можливо, вершництво. Обидва чоловіки мали проблеми з кровообігом у нижніх кінцівках, а у старшого виявлені також ознаки тромбозу синусів головного мозку. Сліди запальних захворювань обмежуються наслідками гаймориту (к. 1, п. 1) та плевриту (к. 3, п. 3). У обох чоловіків на зубах утворено камінь, стертість зубів досить висока та супроводжується мікротравмами емалі та гіперцементозом. Карієс відсутній, однак виявлені ознаки періапікальних процесів і пародонтопатії.

У молодшого чоловіка виявлено загоєний рубець від удару на правому надбрів'ї, крім

того на потиличній кістці ліворуч розташований округлий отвір від перімортальної травми. У старшого чоловіка виявлено загоєну травму носа праворуч та, можливо вдавлену перімортальну травму скроневої кістки.

У чотирьох жінок зріст коливається від 154 до 162,4 см. Вони мали грацильні скелети з помірним та значним розвитком рельєфу. Основні навантаження, судячи з дегенеративних змін суглобів, розвитку ентезисів, травм та специфічних ознак, попадали на плечовий пояс (у трьох) та лівий лікоть (у двох). У трьох зміни сконцентровані в акроміальному кінці правої ключиці та плечі. У двох — значно розвинений рельєф задньої частини ніг. У старших жінок виявлені сильні дегенеративні зміни у хребті, зокрема — у жінки 50–60 років з к. 4, п. 3 є підозра на спондилітез. У неї також виявлена травма правого плеча. В іншій жінки знайдено загоєний одночасний перелом обох променевих кісток у звичайному місці.

Жінки страждали на запальні процеси та інфекції (к. 4, п. 1 — отит, можливий туберкульоз), проблеми кровообігу (к. 2, п. 3), захворювання зубів (карієс, прижиттєва втрата зубів, періапікальні процеси, пародонтопатії, зубний камінь). Стертість зубів висока, переважно стосується передніх зубів та супроводжується травмами емалі. У найстаршої жінки виявлені інтерпроксимальні борозни. У неї також знайдено сліди деструктивного процесу в ребрі, можливо пов'язаного з пухлиною м'яких тканин.

Н. Котова, О. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПОХОВАНЬ З НЕКРОПОЛЯ «ОРІЄНТ» ТА ДІЛЯНКИ ПЕРЕДМІСТЯ 2 ОЛЬВІЇ

Археологічні дослідження відбувались в Ольвії (Миколаївська обл., Очаківський р-н, с. Парутине) у 2018–2019 рр. (детально див. у цьому випуску). Під час досліджень некрополю «Орієнт» та ділянки Передмістя 2 у 2018–2019 рр. були знайдені поховання античного й римського періодів. Морфологія скелетів і збереженість кісткової тканини доволі сильно різняться залежно від типу поховань, глибини могили та часу поховання (історичного періоду).

У 2018 р. на некрополі «Орієнт» знайдено останки 21 особи (7 поховань і фрагмен-

тів кісток за 13 списками), серед яких троє дітей, два підлітки, 4 жінки і 5 чоловіків. Вік смерті дітей коливається від 2 до 16 років, дорослих — від 20 до 50 років. Найбільше виявлено індивідів віком від 20–25 р. На кістках знайдені дискретні сліди захворювань і травм. Серед них зубні патології: карієс, зубний камінь; наслідки травм сухожилів м'язів та зв'язок (ентесопатії) тощо.

У 2019 р., на некрополі було знайдено 7 індивідів: 4 індивідуальних поховання, одне з них законсервоване у 2018 р., та фрагменти кісток за 3 списками. Серед них: двоє чо-